

In memoriam

Tiit Noormets

8. V 1959 – 17. IV 2024

Tiit Noormets.
Foto: Peep Pillak

Tiit Noormets sündis 8. mail 1959 Kundas, tema isa oli tsemenditehases insener ja ema meditsiinitöötaja. Isa Hubert oli soetanud mitmekülgse koduraamatukogu ja Tiidus tärkas juba varases nooruses suur lugemishuvi. 1977. aastal lõpetas ta heade hinnetega Kunda 1. Keskkooli. Oma aja kohta tähelepanuväärne oli see, et ta ei olnud koolis ei pioneer ega komsomol. Alklassides oli ta tähekest lakkispäise noore Volodja portreega siiski oma rinnas kandnud, kuna tema antikommunistlikud veendumused ei olnud selleks ajaks veel välja kujunenud. Keskkooliaegses klassijuhataja kirjutatud iseloomustuses oli tema meelsus

selgelt välja toodud ja tõenäoliselt sellega ülikooli ei oleks pääsenud. Ajaloõpetaja, kes teadis Tiidu suurt huvi ja teadmisi ajaloo ja maailma poliitikast, kirjutas aga uue „positiivse“ iseloomustuse. Sisseastumiseksamid Tartu Ülikooli ajalooteaduskonda ei valmistanud Tiidule raskusi ja nii sai temast ajalootudeng.

Tol ajal oli ajalooteaduskonna ühiselamu kommunisti ja Eesti Vabariigi vastase mässaja Rudolf Pälsoni nime kandval tänaval (praegu Pepleri) majas number 23. Oli hiline sügisõhtu, väljas juba pime ja toas lambid süüdatud. Lebati vooditel ja loeti, kui sisenes üks selle toa seitsmest elanikust, minu kursusekaaslane Tiit Noormets. Ajas seljast bobrikkraega palitu, kohendas prille, tõstis portfelli lauale ja tõmbas sealt välja mahuka köite – Vabadussõja ajaloo. Oli stipipäev, Tiit läinud vastas asuvasse filoloogide ühiselamusse, et seda sealsete sõpradega tähistada. Kohtus aga koridoris ühe filoloogiga, kes oli stipist ilma jäänud ja rahalistes raskustes. Ta oli valmis 40 rubla eest, see oli just ühe kuu stipendiumi suurus, loovutama perekonnas alles hoitud reliikvia – Vabadussõja ajaloo. Tiit ei kõhelnud – tegemist oli sel ajal keelatud kirjandusega, mida liikus haruharva. Toas 214 algasid nüüd õhtused Vabadussõja ajaloo ühised lugemised. Sõna levis ja rahvast kogunes üha juurde. Nii möödusid õhtupoolikud Vabadussõja ajaloo tähe all, kuni Tiit kutsuti ühel päeval pärast loenguid dekanaati, kus talle ulatati kutse KGB-sse vestlusele minekuks. Järgmisel päeval tuli Tiit „profülaktiliselt vestluselt“, kus talle oli tehtud ettepanek valida: kas

tood Vabadussõja ajaloo meile või sind eksmatrikuleeritakse nõukogude üliõpilasele ebaväärika käitumise pärast. Keegi ühikast pidi olema koputaja ja KGB-le ettekande tegema. Kes see olla võis? – Täna seni ei ole selge. Tiidule anti küll valida, kuid tegelikult valik puudus, sest eksmatrikuleerimine tähendas kaheaastast sundteenistust Nõukogude armees teadmata kohas Venemaa mõotmatutes avarustes. Nii tuli tal Vabadussõja ajalugu viia Vanemuise tänaval asunud Tartu KGB majja (praegu Tartu Kirjanike Maja). Mis raamatust edasi sai, on teadmata, kuid Tiidust sai tuntud ajaloolane, kes on kirjutanud palju ka Vabadussõja ajaloo teemadel.

Edaspidigi tundis KGB huvi mõnede ühikas toimunud juhtumite vastu, kus Tiit oli eestvedaja. Üks neist leidis aset Tiidu tormiliselt möödunud sünnipäevale järgnenud hommikul, 9. mail, Suures Isamaasõjas saavutatud võidu pühal, kui ühikal lehvitud punalipp oli vardast sattunud trepile. Teine juhtum toimus pärast teadusliku kommunismi eksamit, millele järgnenud tähistamise käigus teostati seinakaardil Nõukogude Liidu jagamine: taastati iseseisvad riigid, tagastati riikidele nende kaotatud alad ja loodi terve rida uusi riike, nagu näiteks Neenetsite ja Põhjaapõtrade Vabariik. Juhtumeid küll uuriti, kuid asi soikus.

Ülikoolis õppides keskendus Tiidu huvi sõjaajaloole ja militaariale. Ta tellis ajakirja „Зарубежное военное обозрение“, mida suure huviga luges ja toakaaslastelegi refereeris. Kui teise kursuse teisest semestrist alustati meie sõjalist väljaõpet, mis kestis viienda kursuse keskpaigani, siis ei meeldinud need terve esmaspäeva kestnud tüütud venekeelsed loengud ja väliõpe Emajõe luhal – „poljel“ – kellelegi, erandiks oli vaid Tiit.

Sõjalisest väljaõppest põhjusega puudumine tähendas ülikoolist eksmatrikuleerimist, seepärast pidi seal kohal olema. Teiste loengute külastamine oli Tiidul sageli lünklik, eriti kui need algasid hommikul vara. Tiit oli õhtuinimene ja õhtuti leidis ta ühikas või naaberühikas ikka mõne toreda seltskonna, kellega koos aega veeta, kuid sageli uuris ta ka poole ööni voodis lebedes talle huvipakkuvat lektüüri. Mäletan üht hommikut, kui arutasime, kas esimesse loengusse minna või mitte, ja tulime ühiselt järeldusele, et kui pead enne kümnet ärkama, on kogu päev rikutud.

Tiidul oli hea mälu ja teda huvitanud teemad omandas ta sügavuti. Semestri jooksul võis ta lasta end elulainetel kanda, kuid sessiooni ajal eksameid tehes võttis end kokku. Ta oli suuteline enne eksamile minekut öö läbi õppima ja hommikul tegema eksami väga heale hindele. Tiidu konspektid olid kaasüliõpilaste seas väga hinnatud. Loengutes oskas ta lühidalt ja selgelt kirja panna õppejõu räägitu mõtte. Ja tal oli väga hästi loetav käekiri. Ainuke viga oli see, et konspektid olid eespool nimetatud põhjustel sageli lünklikud. Kord kirjutas Tiit oma kursusetööd kaks ööpäeva järjest ja kohe puhtalt, et see tähtajaks valmis saada. Tol ajal kirjutati kursusetööd kas sulepea või pastakaga ja suurest kirjutamisest tekkis tema parema käe nimetissõrmele rakk, mida ta uhkusega toakaaslastele näitas, enne kui ööpäevasesse kosutavasse unne suikus. Õppejõu hinnang tööle oli kiitev. Eraldi tõi ta välja, et kuigi üliõpilane oli sissejuhatuses lubanud tagasihoidlikult kaks peatükki, kirjutas ta neid tegelikult tervelt kolm.

Sõjalise väljaõppe kõrval oli teiseks tüütuks kohustuseks kehaline kasvatus. Kuigi Tiit oli kooliajal saavutanud rajooni tasemel silmapaistvaid tulemusi sprindis, oli ta nüüd spordist võõrdunud. Et arvestust saada, tuli semestri jooksul puudunud tunnid sessi ajal tasa teha. See tähendas lisaks eksamiteks valmistumisele igapäevaseid loendamatu staadioniringe, hüppeid kaugusesse, kõrgusesse ja üle „hobuse“, harjutusi rööbaspuudel, rõngastel ning mattidel kukerpalle ja tiritammesid koos teiste samasuguste „veenuskitega“.

1982. aastal, ülikooli asutamise 350. aastapäeval, lõppes meie õnnelik üliõpilas-aeg. Ent ajaloolase diplomi saamiseks pidime läbi tegema veel kolmekuulise sõjaväelaagri, et omandada nii soomustransportööri juhtimise kui ka jalaväerühma komandöri oskused ja saada Nõukogude armee leitnantideks. Selleks sõidutati meid Leedus Telšiai rajoonis Gadunavase küla lähedal asuvasse sõjaväelaagrisse. Sõit möödus küll lõbusalt, ent kohapeal tuli selga tõmmata Vene munder, ömmelda sõduripluusile krae, õppida jalarättide mähkimist ja kirsasaabaste kandmist. Kasarmuelu ja Nõukogude kroonumentalteedi nõmedus tekitas paljudel, eriti äsja abiellunutel, sügava masenduse. Tiit, ise ka värske naisemees, lohutas: „Mehed, nautige siin ja praegu neid kolme kuud. Kogu ülejäänud elu peate aastakümneid taluma tööorjust ning perekonnaelu rutiini ja nii kuni pensioni või surmani välja.“ Seda peeti võllanaljaks, kuid Tiit ise tegi oma õpetuse järgi. Strateegia ja taktika õppetunnid, riviõppused, vahtkonnad, rännakmarsid, soomukiga sõitmine, granaadivise, laskeharjutused püstolist, automaadist ja tankitõrjerelvast – kõike seda tegi ta kaasa rahulolevana. Tankitõrje granaadiheitjaga harjutuslaskmisel ei tabanud ta esimese lasuga märklauda. Hüüdis paarilisele: „Tee ruttu, anna uus, tiblud lähenevad!“ Teine lask tabas ja Nõukogude armee kapten, meie instruktor, noogutas rahulolevalt: „Molodets, kursant Normets.“

Esimese töökoha sai Tiit Tartus Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis. Temaga kohtudes pärisin töö kohta. Tiit vastas, et töötab numeraatorina. Kui ma silmad suureks tegin, seletas ta: „Hommiikul lähen tööle, teen näpuniisutamise svammi märjaks, istun laua taha, võtan toimiku lahti, kirjutan pliatsiga esimesele lehe parempoolsele ülemisele servale numbri 1, teen padjakesel näpu niiskeks ja keeran järgmise lehe, sinna kirjutan 2, siis 3 ja nii edasi kuni toimiku lõpuni. Seejärel võtan järgmise toimiku. Ja nii tööpäeva lõpuni.“ Õnneks ei pidanud ta seda tööd tegema elu lõpuni.

1983. aastal tuli ta Tallinna, kus sai töökoha Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riiklikus Keskarhiivis. Siin töötas ta mitmel ametikohal, olles ka kasutusosakonna juhataja. Töö kõrval lõpetas 1985. aastal Moskva Ajaloo-Arhiivinduse Instituudi kursused ja sai arhivaari paberid. Temast sai hea asjatundja Eesti Vabariigi aegsete fotode ja filmide alal. Need teadmised kulusid ära, kui ta kirjutas stsenaariumid Eesti Filmiarhiivi dokumentaalfilmidele „Eesti Vabariik 75“ (1993) ja „Hammasrataste vahel. Eesti Teises maailmasõjas“ (1995), viimasele luges ka teksti sisse. Tiit koostas fotoalbumi „Eesti Vabadussõda 1918–1920“¹, kuhu valis Filmiarhiivis olevast 3000

¹ Eesti Vabadussõda 1918–1920. Koost. T. Noormets. Tammeraamat, 2008.

teemakohasest fotost välja 200 parimat, nende seas ka seni avaldamata ja vähetuntud haruldusi. Samuti osales ta Eesti Filmiarhiivi filmidokumentide (1912–1980) anno-teeritud kataloogi koostamisel, mis ilmus kolmes osas 1991–1995.

Kordusõppustele kutsumistest püüdsid kõik hoiduda, kuid Tiit tegi neid hea meelega ja korduvalt kaasa. Kordusõppustelt tagasi tulles oli tal alati jutustada lõbusaid lugusid Nõukogude sõjaväes valitsevast korralagedusest ja ohvitseride nõmedusest. Üks lugudest värvikamaid oli Oslo vallutamise harjutamine Aegviidu polügoonil. Kui õppuste lõppedes Tiit oma ülemuselt küsis: „Kas me tegelikkuses oleksime Saksa soomusvägede vastu suutnud seista rohkem kui pool tundi?“, siis sai ta vastuseks: „Mis sa nüüd, mitte üle viie minuti!“ See lugu jõudis hiljem ka ajakirjanduse veergudele.²

Tiit kuulus 1986. aastal asutatud Noorte Arhivistide Nõukogusse ja oli 1989. aastal üks Eesti Arhivaaride Ühingu taasasutajaid. Samuti oli ta 1987. aastal osaline Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamisel ja esindas selles noori arhiviste. Ka oli ta 1990. aastal taasasutatud Eesti Kodu-uurimise Seltsi liige. Tiit Noormets tegi kaasa esimese ekspeditsiooni president Pätsi säilmete leidmiseks Buraševosse 1989. aastal ja 1995. aastal ka kindral Laidoneri matmispaiga leidmiseks Vladimiris.

1988. aasta aprillis oli Tiit üks Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi asutajaid ja 1992. aastal sai temast seltsi väljaantava militaarajakirja Sõdur koostaja-toimetaja. Sõdur oli ilmunud aastatel 1919–1940, kuid Nõukogude võimude poolt suletud. Taas väljaantava ajakirja põhirõhk oli esialgu sõjaajalool, Eesti kaitseväge taastudes hakati rohkem käsitlema ka nüüdisaegseid probleeme. Mitmete Sõduri ilmunud artiklite autoriks oli toimetaja Tiit Noormets ise. 1993. aastal ilmus Sõdur nr 2 (3) juba kaitseministeeriumi väljaandena ja Tiit Noormets oli toimetajana ministeeriumi palgale võetud.

1996. aastal lõpetas kaitseministeerium ootamatult, õnneks küll ajutiselt Sõduri väljaandmise ja Tiit Noormets naasis arhiivitööle, olles Riigiarhiivi teaduse ja publitseerimisala nõunik, aastast 2012 Rahvusarhiivi teadus- ja publitseerimisbüroo peaspetsialist. Ta koostas aastate jooksul mitmeid põhjalikke näitusi Eesti riigimeestest, olulistest ajaloosündmustest ja Eesti diplomaatilistest suhetest teiste riikidega. Tiit Noormets koostas artiklite ja dokumentide kogumiku „Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil“³ ja „Eesti Julgeoleku politsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis“⁴. Ta on olnud ka mitme artiklikogumiku kaasautor, avaldanud suurel hulgal artikleid ajalooajakirjas Tuna ja teistes väljaannetes.

Tiit Noormetsa kireks oli metsavendade relvastatud vastupanu uurimine ehk nagu ta ise seda naljaga pooleks nimetas – banditismi uurimine – nii oli see kirjas

² Vt S. Oll, A. Lõhmus. Aegviidu polügoonil harjutati Norra vallutamist. – Eesti Ekspress, 9.03.2005.

³ Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Koost. T. Noormets. Tallinn: Umara, 1999.

⁴ Eesti Julgeoleku politsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koost. T. Noormets. (Ad fontes 11.) Tallinn: Riigiarhiiv, 2002.

nõukogudeaegsetes ametlikes dokumentides. Tiit lähenes uurimisteemale teaduslikult: ta ei kirjutanud ümber rahva seas liikuvaid legende, vaid töötas läbi asjasse puutuvad arhiividokumendid. Pikaajase uurimistöö üheks silmapaistvamaks tulemuseks oli dokumendikogumik „Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides“⁵, millele ta kirjutas põhjaliku eessõna. Ta kirjeldab sissejuhatavalt vastupanu Nõukogude Liidus tervikuna ja seejärel lähemalt juba Eestis. Pärast 1941. aasta juuniküüditamist ja Saksamaa – Nõukogude Liidu sõja algust tekkis Eestis massiline metsavendade relvastatud vastupanu Nõukogude okupatsioonivõimudele. Rohujuure tasandil alanud metsavendade liikumine, millel puudus koordineeriv juhtimine, päädis tõelise lahingutegevusega ülekaaluka vaenlase vastu, suurte maa-alade vabastamise ja hästi korraldatud Omakaitse loomisega.

Töö metsavendade uurimisel aga jätkus ja ilmus veel teinegi mahukas dokumentide kogumik „Eesti metsavennad 1944–1957“⁶. Ka sellele kirjutas Tiit põhjaliku eessõna. Kogumiku eesmärgiks on seatud teemakohase allikalist baasi tutvustamine ja Eesti metsavendlusest ülevaate andmine. Mulle kingitud kõitele kirjutas ta pühenduse: „Armas sõber! Nad elasid, võitlesid ja langesid ka meie eest!“ Kui 2023. aasta maist läks eetrisse ETV ajaloosari „Metsavennad“, siis oli üheks teemakohaste selgituste jagajaks muidugi ka Tiit Noormets.

Koostöös kolleeg Valdur Ohmanniga valmis dokumentide kogumik „Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954“⁷. Üldiselt teatakse hästi kurikuulsate hävituspataljonide tegevusest Eestis 1941. aasta suvel. Saksa – Nõukogude Liidu sõja alguses loodud hävituspataljonid olid vabatahtlikuks relvastatud organisatsiooniks, mis täitis sisekaitse ülesandeid, olles abijõuks julgeolekuorganitele, sisevägedele ja miilitsale. Seda, et hävituspataljonid jätkasid oma tegevust Eestis ka sõjajärgsel ajal kuni 1954. aastani, teatakse hoopis vähem. Kogumiku kokkupanek oli keeruline, sest hävituspataljonide arhiiv on jäljetult kadunud ja uurimistöös olid kasutada vaid kaudsed materjalid.

Tiit osales Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportite koostamisel, kirjutades Eesti Piirikaitse saatusest 1940–1941, mobilisatsioonist Punaarmeele 1941 ja hävituspataljonidest 1944–1954. Üks Tiidu koostatud väljaanne, mida olen korduvalt oma töös kasutanud, on Rootsist Balti Arhiivi poolt Rahvusarhiivile üle antud Eesti Vabariigi dokumentide näituse kataloog „Tagasi kodus“⁸. Eesti Vabariigi alusdokumentide eksirännaku pika ja keerulise saaga on Tiit eessõnas kokku võtnud lühidalt ja selgelt.

⁵ Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. T. Noormets. (*Ad fontes* 13.) Tallinn: Riigiarhiiv, 2003.

⁶ Eesti metsavennad 1944–1957. Koost. T. Noormets. (*Ad fontes* 18.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2014.

⁷ Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954. Koost. T. Noormets. (*Ad fontes* 15.) Tallinn: Riigiarhiiv, 2006.

⁸ Tagasi kodus: näitus Balti Arhiivi poolt Rahvusarhiivile üle antud Eesti Vabariigi dokumentidest Tallinnas [kataloog]. Koost. T. Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, 2002.

Tiit Noormets oli iseloomult tagasihoidlik, samas hea meelega valmis oma teadmisi ja arhiivitöö kogemusi jagama kolleegidega nii arhiivis kui ka väljaspool. Kui olin koostamas raamatut soomepoistest, oli ta üks konsultante. Samuti luges ta läbi minu norrapoiste raamatu käsikirja ning tegi hulga asjalikke märkusi. Aastaid osales ta foorumis militaar.net, kus esines postitustes nimega Metssiga. Nii sai tema teadmistest osa lai militaarhuviliste ring.

Tiit Noormets ei olnud pelgalt sõjaajaloo uurija, ka tegelik riigikaitse oli tema elus olulisel kohal. Pärast reservohvitseride kursuste läbimist sai ta juunis 1997 Eesti Kaitseväe nooremleitnandi aukraadi. Samuti oli ta Kaitsealiidu Toompea malevkonna asutajaliige ja esimene pealiku abi maist 1994. Kuna pealikuks oli kaitseminister Enn Tupp, siis langes malevkonna töö organiseerimine tegelikult Tiit Noormetsale. Hankida tuli mundrid, meditsiini- ja muu varustus, sidevahendid, relvad, korraldada väljaõpe, valve, liikmete pühalik vandetootuse andmine ja õnnistada Toompea malevkonna ajaloolise lipu kavandi järgi valmistatud uus lipp jne, jne.

Viimasel ajal muutus Tiit Noormets aga üha üksildasemaks. Varem seltskonda nautinuna tõmbus ta nüüd rohkem ja rohkem endasse. Siiski helistas ta aeg-ajalt oma vanadele sõpradele, ja neid ei olnudki nii vähe, et lihtsalt rääkida. Oma kõnet alustas ta sageli sõnadega „proof of life“. Elumärgi andmine katkes aga ootamatult ühel aprillikuu päeval. Tiit Noormetsa põrm sängitati kodumaa mulda Kunda uuel kalmistul 3. mail. Ülikoolikaaslased, kolleegid ja sõbrad meenutasid teda 65. sünniaastapäeval 8. mail tema töökohas Rahvusrhiivis Maneeži tänaval.

Tiidu nekroloogi kirjutama hakates meenus, et ta küsis minult ikka ja jälle naljaga pooleks: „Kas oled juba minu nekroloogi valmis kirjutanud?“ Selle mõtte peale tuli ta siis, kui olin Tunas avaldanud mitme meie ühise sõbra ja kolleegi nekroloogid. Tiit arvas, et võiksin ka tema nekroloogi valmis kirjutada, siis saaks ta omakäelselt vajalikud täiendused ja täpsustused teha. Vastasin, et parem kirjutagu ise oma täiuslik nekroloog valmis ja andku minu kätte. Ta saatis mulle küll aeg-ajalt meiliga filmistsenaariume, muinasjutte ja muid fantaasiaid, mis parasjagu peas keerlesid, kuid mitte nekroloogi. Nüüd, hea kursuse- ja toakaaslane, kolleeg ja sõber, pead leppima sellega, mis siia kirja sai, ilma omapoolsete täienduste ja täpsustusteta.

PEEP PILLAK